

UOT-811.512.162

Səhifə: 192-199

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.2.192>

Aygün Əhmədova
Gəncə Dövlət Universiteti

TOFIQ HACIYEVİN YARADICILIĞINDA KLASSİK-KİTAB ÜSLUBUNUN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə Tofiq Hacıyevin yaradıcılığında klassik-kitab üslubunun dil xüsusiyyətləri zəngin dil faktları ilə xarakterizə edilmişdir. Qeyd edilir ki, ədəbi dilin üslublarında dil faktlarının əsaslanaraq Azərbaycan ədəbi dili XV -XVI əsrlərdə ikili xarakter daşıyır, yəni bu zaman kəsiyində dilimizdə iki dil təzahürü özünü büruzə verilir. Alimin fikrinə əsaslanaraq klassik-kitab üslubunun əsas göstəricisi olan əcnəbi dil faktları, leksik və qrammatik amillərin çoxluğu, qəlib halına düşmüş ifadələr və onların xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Bu janrlardan hər birinin incəlikləri olmaqla yanaşı, hamısını səciyyələndirən ümumi cəhətlər təhlil edilir.

Açar sözlər: folklor, üslub, ədəbi dil, leksika, qrammatika, danışiq üslubu.

Giriş: Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması və inkişafı ilə bağlı olaraq Tofiq Hacıyev zəngin tədqiqatlar aparmışdır. Bu tədqiqatlarda alim Azərbaycan ədəbi dilini iki yerə ayırır: klassik-kitab üslubu və folklor-danışiq üslubu. “Klassik-kitab dili” anlayışını izah edərkən alim yazır: “Terminin birinci tərəfi – **klassik** sözündə klassik poeziya janrlarının dili, ikinci, **kitab** sözündə nəsr dili nəzərdə tutulur. Ona görə kitab dili ki, bu dil ancaq kitabda, yazıda mövcuddur, insan bu dildə danışmaz, ondan anlaşma üçün istifadə etməz” [4, s.246]. Alimin fikrincə, bu üslub nəsr dilində daha çox istifadə olunur və bəzən nəsr dili xalq dilindən təcrid olunmaq həddinə çatır. Ədəbi dilin üslublarından söhbət edərkən, dil faktlarının seçimi vacib amil kimi qarşıya çıxır. Bu mənada Azərbaycan ədəbi dili XV -XVI əsrlərdə ikili xarakter daşıyır, yəni bu zaman kəsiyində dilimizdə iki dil təzahürü özünü büruzə verilir. Alimin fikrincə, klassik-kitab üslubunun əsas göstəricisi əcnəbi dil faktlarının, yəni leksik və qrammatik amillərin çoxluğudur. Klassik-kitab “Burada əcnəbi dillərin qəlib halına düşmüş ifadələri, cümlələri iştirak edir. Bu təzahürün şeir və nəsr qolları var. Şeir qolunu klassik poeziya janrlarının məsnəvi, qitə, rübai qəzəl və s. dili təşkil edir. Bu janrlardan hər birinin incəlikləri olmaqla yanaşı, hamısını səciyyələndirən ümumi cəhətlər də vardır [7, s.249]. Qeyd edir ki, bu janrlardakı əsərlərin hər birində və hər bir şair və yazıçıda alınma elementləri fərqli olur və leksik-qrammatik balans eyni olmur. Bu janrdan-janra, müəllifdən-müəllifə, mövzudan-mövzuya dəyişə bilər. Bu hətta əsərin öz daxili hissələrində də fərqlənə bilər. Məsələn, klassik şerq poemalarında verilən ənənəvi girişin dili poemanın öz dilindən qəliz olur. Bu isə girişdə verilən hissənin həm də janr fərqi ilə bağlıdır. Tədqiqatda Şah İsmayıl Xətəinin “Dəhnamə” poemasından gətirdiyi nümunələrlə bu fərqi əyani şəkildə göstərilir. Məlumdur ki, klassik şerq ənənəsinə uyğun olaraq “Dəhnamə”nin girişində dini məzmunlu mətn verilir və əsərin “Bahariyyə” hissəsindən gətirdiyi nümunə ilə müqayisə edir. Əlbəttə ki, “Bahariyyə” özünün sadəliyi ilə seçilir. Eyni zamanda Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərindən gətirdiyi nümunələrlə öz fikrini əsaslandırır. Tofiq Hacıyev doğru olaraq qeyd edir ki, bu həm də müəllifin fəlsəfi düşüncəsindən asılıdır, çünki müəllifin təfəkkürü dərinləşdikcə fəlsəfi cəhətlə bağlı dil leksik cəhətdən qəlizləşir. Maraqlı cəhət isə ondan ibarətdir ki, alimin fikrincə, bu zaman sintaksis cilalandığı üçün anlaşma çətinləşir. Digər tərəfdən, klassik janrların dilində əsərdən-əsərə, müəllifdən-müəllifə nəzərə çarpan dəyişiklik tarixi təkamül istiqamətində də görünür. Tofiq Hacıyev qeyd edir ki, XV – XVI əsrlərin sonuna doğru bu janrların dilində xəlqiləşmə güclənir. Buna misal olaraq alim, Fədainin “Bəxtiyarnamə”nin dilini nümunə kimi göstərir və ümumiyyətlə, məsnəvi dilinin başqa klassik janrların dili ilə müqayisədə həmişə danışiq elementlərinə çox yer verilməsi önə çəkilir. “Bəxtiyarnamə”nin dili Qasım bəy Zakirin mənzum hekayələri qədər xəlqi

olması və həm də sintaksisinə görə mənzum nağıla oxşaması, epik təhkiyə formasının poetik təsviri üstələməsi təhlil edilir. Əsərdə bədii-poetik predikatlar nağıl xəbərləri ilə əvəz olunur: *Ürəgi dopdolu qan, bağırı parə, Çıxıban getdilər özgə diyarə. Biləsinçə iki oğul, bir övrəti, Gedərlərdi çəküb rənci məşəqqəti, Ayaq yalın, başı açıq, piyadə, Dəxi möhnət nədür bundan ziyadə?...* [7, s.249]. Nümunələr əsasında əsaslandırılır ki, məndə alınmaların azalması, sadəliyin güclənməsi fonunda janr öz xüsusiyyətini itirmir və bu sadələşmə XVII əsrə keçidlə bağlı yaranan xüsusiyyətdir. Bu fikri biz Azərbaycan dilinin tarixi ilə məşğul olan digər alimlərin əsərlərində də görə bilirik. Folklor üslubundan danışarkən N.Xudiyev yazır: “Folklor üslubu XIII – XIV əsrlərlə müqayisədə, kifayət qədər funksionaldır; Əlinin “Qisseyi-Yusuf”i, Q.Burhanəddinin tuyuqları məhz folklor üslubu nümunələridir” [8, s.194].

Tofiq Hacıyev bu qənaətə gəlir ki, XVI əsrdən nəsr nümunələrinin artması nəticəsində Səfəvilər dövründə dilin şeir və nəsr qollarının formalaşması ilə nəticələnir. Alimin fikrincə, bu dövrün şeir qolu xalq yaradıcılığı janrlarından ibarətdir və bu da öz növbəsində şifahi və yazılı nümunələrlə təmsil olunur. Şifahi şeir dilinə Aşıq Qurbaninin yaradıcılığı və anonimlik səbəbindən dəqiqləşdirmək mümkün olmayan zəngin bayatılar aiddir. Yazılı qolu isə Xətai və Məhəmməd Əmani təmsil edir. Alim haqlı olaraq qeyd edir ki, bu dilin həm yazılı, həm də şifahi qolları leksik-qrammatik tərkibi və məcazlar sistemi uyğun gəlir. N.Cəfərovun fikrincə, XVI əsrin əvvəllərindən (təxminən Ş.İ.Xətai dövründən) etibarən Azərbaycanda gedən ümumən dil (xüsusilə ədəbi dil) prosesləri bir tərəfdən təcrid olunma, diferensiasiya istiqamətindədirsə, digər tərəfdən konsentransiya istiqamətindədir – bu iki əks hal özünü XVI – XVIII əsrlərin dilində göstərir: ümumtürk fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri (XVI əsrə qədər işlək olan formalar) arxaikləşir, XI – XII əsrlərdən başlayaraq əvvəl ümumxalq dilində, bunun ardınca isə ədəbi dildə sistemləsən azərbaycanlılıq göstəriciləri XVI – XVIII əsrlərdə öz keyfiyyətini hiss etdilər (bu diferensiasiyadır), eyni zamanda Azərbaycanda etnik konsolidasiya başa çatır və nəticə etibarilə ümumxalq dilinin coğrafi sabitliyi və müəyyənliyi onun daxili bütövlüyü üçün şərt olub sürətlə təşəkkül tapan milli ədəbi dilin əsasında durmasına təsir edir. Azərbaycan türk milli ədəbi dili milliyə qədərki (köhnə) Azərbaycan türk ədəbi dilinə (XI – XII əsrlərdən XVI əsrə qədər Azərbaycanda işlənən ədəbi dil nəzərdə tutulur) nisbətən həm daha türkcədir, həm də daha çox orijinaldır [2, s.59].

Tədqiqatdan aydın olur ki, Xətai və Əmani Azərbaycan bədii fikir tarixində daha çox klassik janrlardakı əsərləri ilə tanınırlar və ən əvvəl onlar klassik ədəbiyyatın nümayəndələri hesab edilməlidirlər. Lakin onların xalq şeiri janrlarına da janrın dilinin spesifikasiyası ilə yanaşmışlar və bu zaman Əmani bu üslubda Xətai ənənələrini davam etdirsə də, janrın dilinin dəyişməsinə də maraq göstərmişdir. Bu, xüsusi ilə də Əmaninin bayatılarında özünü daha çox göstərir. Xüsusən də şairin altı misralıq bayatıları maraq doğurur. Alimin fikrincə, bu birbaşa klassik şeirin təsirindən irəli gəlir. Bununla yanaşı, alim Əmani bayatılarının dilində ahəngdarlıq və obrazlılığın mühafizə olunduğunu qeyd edir. Əmaninin bayatılarında klassik janr dilinin üzərində xəlqiləşmə işinin aparılması şairin mənzum hekayə dilinin bünövrəsini qoymağa gətirib çıxarmışdır. M.Əmanidən danışarkən N.Xudiyev yazır: “Ş.İ.Xətaidən əvvəl də həm klassik, həm də folklor üslubunda yazan sənətkarlar olmuşdur (Q.Bürhanəddin dil təcrübəsini xatırlayın), lakin Ş.İ.Xətaiyə qədər heç kim iki müxtəlif, formalaşmış üslubi bu cür qarşılaşdırmamışdır. Eyni tipli qarşılaşdırmanı əsrin sonundan başlayaraq M.Əmani də təqdim edir və beləliklə, aydın olur ki, həmin hadisə tarixi bir prosesin nəticəsidir. XVIII əsrdə Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Sarı Aşıq kimi söz ustalarından sonra, M.V.Vidadi, hətta M.P.Vaqif də bu cür qarşılaşdırma verirlər, yəni proses yeni keyfiyyətdə davam edir [9, s.26].

Məlum olduğu kimi, Səfəvilər dövründə tədricən ana dilində yazılan ədəbiyyat xüsusilə inkişaf edir. T. Hacıyevin qeyd etdiyi kimi “XVI əsrdən nəsr nümunələri artır. Səfəvilər dövründə bədii ədəbiyyatın apardığı mənzum təbliğata nəsr də qoşulur. Beləliklə, dilin şeir və nəsr qolları formalaşır. Şeir qolu xalq yaradıcılığı janrlarının dilindən ibarətdir. Bunun da şifahi və yazılı nümunələri vardır. Şifahi şeir dili Aşıq Qurbaninin yaradıcılığı ilə təmsil olunur. Yəqin ki, həmin dövrə zəngin bayatılarımız olmuş, ancaq anonimlik (imzasızlıq) nəticəsində həmin əsərlərin payını müəyyənləşdirmək çətindir. Xalq şeiri dilinin yazılı qolunu Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd

Əmani təmsil edir. Bu dilin həm yazılı, həm də şifahi qolları leksik-qrammatik tərkibi və məcazlar sistemində görə uyğun gəlir” [4, s.246].

Azərbaycan ədəbi dilinin XVI əsrdən etibarən milliləşdiyini qeyd edən N.Cəfərov yazır: “*Milli özünüdərkən nəticəsi idi ki, XVI əsrin ikinci yarısında ölkəni feodal istismarına qarşı kütləvi çıxışlar bürümüşdü, sinfi təbəqələşmənin güclənməsi ədəbi-bədii təfəkkürün demokratikləşməsinə (başqa sözlə, milliləşməsinə) təsir etdi, xalq kütləsinin əhvali-ruhiyyəsi tədricən ədəbiyyatda göründü (məsələn, M.Füzuli “Şikayətnamə”ni yazdı), bu da ədəbi-bədii (ümumən ədəbi) dilin məzmununda müəyyən təbəddülat yaratdı. XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan türk dili dövlət dili oldu, milli dövlətin rəsmi etiraf etdiyi müxtəlif sferalarda (o cümlədən beynəlxalq səviyyədə) işlənməsi həyata keçirdiyi dil də milli keyfiyyətlər qazanmalı idi (və qazanır)” [3, s.10].*

Tofiq Hacıyevin fikrinə görə isə milliləşmənin tarixi daha qədimdir. Xüsusilə, klassik janr dili üzərindəki xəlqiləşdirmə işi Əmanini mənsum hekayə dilinin bünövrəsini qoymağa gətirib çıxarır. Məhz Əmaninin mənsum hekayələrinin dili, alimin fikrincə, leksik-qrammatik və frazeoloji xüsusiyyətlərinə görə folklor danışq dilinin o vaxt üçün tələblərinə cavab verirdi.

Bu dövrdə edilən tərcümələr də maraq doğurur. Fəridəddin Əttarın fars dilindən tərcümə edilən “Əsrarnamə” əsəri Əhmədi tərəfindən sadə dildə tərcümə edilmişdir. Tofiq Hacıyev bu əsərin sintaksisnin nağıl dilinə bənzədiyini qeyd edir. Alimin fikrincə, bu əsərin dili Fədainin “Bəxtiyarnamə”sinin və Əmaninin “Dəvəsi ölmüş qarı” mənsuməsinin təhkiyəsinin dili ilə uyğun olsa da, nəzərə almaq lazımdır ki, bu əsərlər ondan bir əsr sonra yazılmışdır [79, s.248].

Tofiq Hacıyevin fikrincə, folklor-danışq dilində diferensial göstərici kimi xalq yaradıcılığının dil norması, sadə ifadə tərzii, hətta bəzən danışq-ünsiyyət aktına məxsus loru luq kimi cəhətlər çıxış edir. Alim folklor-danışq üslubu termininin birinci tərəfini folklor şeir janrının dilini, ikinci tərəfini isə nəsr dili hesab edir və bura bayatı, qoşma, gəraylı, varsağı şeirləri ilə yanaşı, əruz vəznində olan mənsum hekayələrin də dilini əhatə edir. Misal olaraq alim Məhəmməd Əmaninin bayatılarını və mənsum hekayəsindən gətirdiyi nümunələri gətirir.

Bu xüsusiyyətlər Azərbaycan milli ədəbi dilinin daha əvvəl yaranması ilə bağlıdır. Tofiq Hacıyev qeyd edir ki, tarixi-ictimai müəyyənliyi ilə bərabər kommunikativ-ekspressiv amil kimi əlamətlərdən biri odur ki, milli dil xalq dilinin daha zəngin, daha çevik, daha çox kamala dolmuş mərhələsidir. Deməli, bir kollektivin ünsiyyət alətini milli dil səviyyəsinə çatması lüğət tərkibinin tutumu, qrammatik quruluşun mütəhərrikliliyi ilə çox bağlıdır. Məlumdur ki, ədəbi dil mövcud xalqın ictimai inkişafının hərəkətverici qüvvələrindən biridir, maddi və mənəvi tərəqqisinin aləti – vasitəsidir, ictimai mübarizə silahıdır, geniş kütlələrin tərbiyə vasitəsidir, kütləni qabaqcıl elmi və mədəni nailiyyətlərə qoşan birgə yaradıcılıq, kollektiv fəaliyyət işinin alətidir. Bu ictimai amillər milli özünüdərkətmə dövründə - burjuaziyanın yarandığı, onun feodal geriliyinə qarşı mübarizə apardığı zaman xüsusilə aktuallaşır və deməli, həm də fəallaşır. Belə bir şəraitdə ədəbi dil sosioloji mübarizənin tərkib hissəsi olmaqla siyasi məsələ tək çıxış etdiyi kimi, maarifin, məktəbin yayılması vasitəsi kimi təcürbi vasitəyə - fakta çevrilir. Təbii ki, milli oyanış dövrünün hərtərəfli ünsiyyət vasitəsi kimi milli dil daha kamil olmalıdır; o (milli dil), milliyəqədərki dövrlərin dil zənginliklərini ümumiləşdirir və müasirliklə dolğunlaşaraq öz kamilliyini qazanır. Ancaq xalq dilinin milli dil səviyyəsi qazanması üçün tək cə daxili quruluş elementlərinin sabitləşməsi kifayət deyil. Məsələ bu faktorla qurtarsa, onda Azərbaycan milli ədəbi dilinin formalaşması XVII əsrin ortalarında başa çatır; Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik, leksik və qrammatik sabitləşməsi məhz bu dövrə aiddir. Halbuki o vaxt milli ədəbi dilin başqa əlamətləri – ictimai-funksional atributları meydana yox idi. Milliyəqədərki dövrlərdən fərqli olaraq, milli ədəbi dilin bir sıra xüsusiyyətləri vardır: milli ədəbi dil çoxvalentli olmalıdır. Yəni ədəbi dil ictimai ünsiyyətin bütün sahələrində işlənməlidir. Bu əlamət tələb edir ki, ədəbi dilin bütün üsulları formalaşmış olsun. Başqa xüsusiyyət: milli ədəbi dilin norması möhkəm, hətta müəyyən dərəcəyə qədər sabit olmalıdır [6, s.6].

Alimin fikrincə, Şərqi və Qərbi yaşadığı tarixi-coğrafi, siyasi, hərbi, mədəni şəraitlər müxtəlif olmuşdur və təbii ki, xalq və millət anlayışlarını da bu iki mədəniyyət coğrafiyası üçün eyni kontekstdə dəyərləndirmək doğru məntiq deyildir. Avropalıların millətin ayağına yazdıqları atributları biz Şərqdə, Türk Dünyasında və onun tərkib hissəsi kimi Azərbaycanda *xalq* kimi

işlənmiş terminin içində görürük. Məsələn, Nəsimidə, hətta “Dədə Qorqud kitabı”nda, birində bir qədər çox, birində nisbətən az Azərbaycan milli ədəbi dilinin əlamətləri ilə rastlaşırıq. Milli dil, müasir dilçilik anlayışı ilə, millətin işlətdiyi ünsiyyət vasitəsidir. Bugünkü Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu tamamilə və qrammatik quruluşu ümumən həmin mənbələrdə (DQK-da və Nəsimidə) görünür. Bu milli dil Nəsimidən əvvəl formalaşmağa başlayıb, onda xüsusi kütlə və semantik güc kəsb etmiş və yolunu davam etdirmişdir [5, s.21].

Alim haqlı olaraq Şərq mədəniyyətinə və tarixinə fərqli yanaşır və bu ərazilərin özünəməxsus tarixinin Qərb tarixi ilə eyniləşdirməyin əleyhinə çıxır. Alimin fikrincə, Avropa dillərində kapitalizmin bərqərar olmasından sonra baş verən proseslər, yəni milliləşmə prosesi Azərbaycan dili tarixində xalq dilinin içində getmişdir. Yəni bizdə xalq dilinin müəyyənləşməsi milli dilin formalaşması deməkdir və Azərbaycan dili tarixində həmin inkişaf daha artıq davam etmiş və əlimizdə olan ilk yazılı abidəmiz “Dədə Qorqud kitabı”ndan - VII əsrdən başlamış və M.Füzulidə başa çatmışdır [5, s.21]. Alimin fikrincə, artıq “Dədə Qorqud” abidəsinin dilində biz milli dilin əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşunun formalaşdığını görürük. *Qoşa badam sığmayan dar ağızlum, Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum, Güz almasına bənzər al yanaqlum, Bir gün Qamğan oğlı xan Bayındır yeründən durmuşdi. Şamı günlügi yer yüzünə dikdirmişdi. Ala seyvanı gög yüzünə aşanmışdi. Bin yerdə ipək xalçası döşənmişdi.* Verilən nümunələrin müasir dilimizlə olduqca yaxın səsleşdiyini qeyd edən alim yazır: “*Bu, min üç yüz il bundan əvvəlki dilimizin bugünkü dilimizlə səsleşməsidir. Heç bir Avropa milli dilinin başlanğıcı bugünkü şəkli ilə bu qədər səsleşmir. Bu, Azərbaycan türkcəsinin altı əsr ondan (“Dədə Qorqud kitabı”ndan) sonrakı XIII əsr nümunəsi: Şəha, şirin sözün qılır Misirdə bir zaman kasid; Başumdan getmədi hərgiz sənün lən içtigüm badə; Necəsin, gəl, ey yüzi ağum bənüm. Sən əritdün odlara yağum bənüm... Hüsn içində saña mənənd olmaya, Əsli yuca, könlü alçağum bənüm* (İ.Həsənoğlu). Bu XIV əsr: *Haqqa şükür, qoçların dövrə-nidur, Cümlə aləm bu dəmüñheyranidur, Gün batardan gün doğan yerə dəkün Eşq ərinüñ bir nəfəs seyranidur* (Q.Bürhanəddin). Bu da XV əsr: *Dodağın qənd imiş, bal anda neylər, Nə nazik xətt imiş, xal anda neylər; Çoq dualar qılmışam mən xaliqün dərgahinə, Çün muradım hasil olmaz, mən duanı neylərəm* (İ.Nəsimi).

Milli deyilən dil kimi XIII-XIV əsrlərdən XIX əsrə kimi inkişaf yolu keçən Avropa dillərindən heç birində əsrlər arasında bir-biri ilə bu qədər səsleşmə, bir-birinə bu qədər yaxınlıq yoxdur. Bu, dilimizin keçmişindən müxtəlif əsrlərə aid misallardır. Bu yazılı nümunələr ədəbi dil faktı olmaq etibarilə, şübhəsiz, yaşayan, var olan xalq dilinin üstündə durur. Deməli, Avropa dilçiliyinin “milli ədəbi dil” saydığı dil olmağa dilimiz neçə əsr əvvəldən hazır olmuşdur. Azərbaycan xalqının mövcud dilinin “milli ədəbi dil” kimi çıxış etməsi üçün siyasi, mədəni, tarixi-ictimai şərait mövcud olmuşdur. Bu şərait Azərbaycan tarixinin XVI əsrdə baş verir. Bu zaman obyektiv tarixi şərait yetişir, mərkəzləşmiş Azərbaycan dövləti yaranır, bu dövrdə həm də subyektiv faktor meydana çıxır – mədəniyyətimizin tarixinə Füzuli dühası gəlir” [5, s.21].

Həqiqətən də, alimin bu fikirləri ilə razılaşmamaq olmur. Folklor şərinin dili, xalq şəri janrlarının dili o şərlərin yarandığı dövrdəki olmuş xalq dilinin özüdür. Bu mənada, Qurbaninin sənət dili XVI əsrdə Azərbaycan xalqının danışdığı türkcəmizdir.

Eyni xəlqi lüğət tərkibini və formalaşmış milli qrammatikanı əruz vəznində də görürük: *Qızıl gül, bağı bustanum, nə dersən, Fəda olsun sana canum, nə dersən; Ahu quzu doydurub uyutdi, Oğurlanub özi ota getdi* (Xətai); *Neyçün özinə ziyan edirsən, Yaxşı adını yaman edirsən? Neyçün sana tənə edə bədgü, Namusun a layiq işmidür bu? Lalə kibi səndə lütf çoqdur, Əmma nə deyim, yüzün açuqdur. Qızsan, ucuz olma, qədrinü bil* (Füzuli).

Misallar göstərir ki, Nəsiminin və nəsimiyəqədərki dilin lüğət və qrammatikası XVI əsrdəki milli dildən (millətin dilindən) xüsusi seçilmir. Ümumxalq dilinin (milli dilin) formalaşması üçün mərkəzləşmiş dövlətin yaranması vacib amildir. Elmi ədəbiyyatda göstəriləyi kimi, Avropada milli dillərin yaranmasını kapitalizm təmin edirsə, Şərqdə bu işi mərkəzləşmiş dövlət icra edir [5, s.22].

Bəzi dilçilərin milli ədəbi dil qarşısında sərt bir tələb qoyduqlarını qeyd edən alim dialektizliyin milli dil üçün müəyyənləşdirici əlamət olmadığını qeyd edərək yazır: “*Bu şərtə*

görə milli dil yarandıqdan sonra bütövlükdə ədəbi dilə bərabər olur. Yəni milli dil - ədəbi dil. Bu düsturu qəbul etmək o deməkdir ki, milli dil yarandıqdan sonra dialekt-şivə təzahürü olmamalıdır. Bu şərtin həyata keçməsinə milli mərhələyə qədəm qoyan xalqın mədəni-elmi səviyyəsi, siniflərin siyasi yetkinliyi nəzərə alınmalıdır. Az və ya çox dərəcədə bütün milli dillərdə dialekt fərqi qalır. Ancaq əlamətdar budur ki, milli mərhələdə dialektizmə gediş başlanır. Bunun da sürəti mədəni faktorların kəsərindən asılıdır. Azərbaycan dilində dialekt dairəsinin zədələnməsi, kiçilməsi ancaq sovet dövründə başlanır. Fakt faktlığında qalır ki, Azərbaycan dilində də, başqa milli dillərdə də dialektlər yaşayır” [6, s.7].

Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, T.Hacıyev Azərbaycan ədəbi dilini dil faktlarına əsaslanaraq ümumtürk kontekstində tədqiq etmişdir. Bununla bağlı yazılır: “T.Hacıyev Azərbaycan ədəbi türkcəsini çox doğru olaraq ümumi türk mədəniyyəti kontekstində, digər müasir türkcələrlə bağlı şəkildə, həmçinin də türkcəni zənginləşdirən söz sənətkarlarının - Həsənoğlunun, Nəsiminin, Füzulinin, Xətəinin, Vaqifin və başqalarının əsərləri əsasında öyrənməyi vacib sayır [9].

Müəyyənləşdirilir ki, XIII – XVI əsrlərin aparıcı dili klassik-kitab üslubudur və bu dövrdə ədəbi dil üç üslub əsasında təşəkkül tapır. Alim bu qənaətə gəlir ki, hər üç üslubda iki dil təzahürü özünü göstərir. Folklor-danışıq dilinə bədii üslubda Ş.İ.Xətai, M.Əmanidə nümunələr verir. Məsələn, Qarşudakı qarlu dağı gördülmü? (Ş.İ.Xətai); Sıçradü, palçuğa batub öldü, Qarunun bəhizü qüssədən soldı (Əmani) [7, s.256]. Verilən nümunələr bugünkü günümüzə çox səsləşir. Əlbəttə, əsrlərlə vaxt keçməsinə baxmayaraq, nümunələrin hazırki dilimizə bu qədər oxşar olması maraqlıdır. Digər tərəfdən, fikirləşmək olar ki, bədii ədəbiyyatın dili sadə ola bilər və bu səbəbdən də bədii əsərlər bu qədər oxşar xüsusiyyətlərə malik ola bilərlər. Amma alim bədii ədəbiyyatdan nümunələr gətirməklə yanaşı digər üslublardan da nümunələr gətirməklə öz fikirlərini daha da möhkəmləndirir və sübut edir ki, bu yaxınlıq və oxşarlıq təkcə bədii üslub səviyyəsində deyil. Alimin elmi üslubun folklor-danışıq üslubuna aid gətirdiyi nümunələrə diqqət edək: “Cəmrə şol nəsnədir ki, Günəşin ıssısı zəhmərinin ağusunu alır. Sunın (suyun) buxarını və həvanın şiddətini, yerün buğunu bu üç nəsnə götürür. Cəmrə düşdi dedükləri bu üç nəsnədir. Cəmrədən sonra yerün tamarı açılır” (Əbru Xacə İbn Adil, “İxtiyarati-qəvaidi-külliyə” XV əsr). Verilən misallardan da göründüyü kimi, elmi üsluba aid olan nümunədə də biz kifayət qədər aydın mətn görürük. Xatırladaq ki, bu nümunə XV əsrə aid elmi üslubdandır. Beş yüz il vaxt keçməsinə baxmayaraq dil sanki bu gün üçün çox anlaşılıqdır.

Alimin rəsmi-işgüzar üslubdan gətirdiyi nümunələr də diqqət çəkir. “Səadətü padüşahımızun xaki-pay kimiya əsərlərinə yüz sürməkdən sonra ərzi-hal budur ki, bu duaguyiñüz Cahanşah padüşahın oğlunun oğlu olib, sürxsər zalım vilayətimizi talan eləyüb, zəbt eylədikcə Şirvan vilayətinə varub, mütəməkkin olmuş idi. Hətta iki dəfə Şirvan padüşahından şah bu duaguyiñizi tələb eylədi, vermədi... (Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın nəvəsinin Osmanlı hökmdarı Sultan Səlimə məktub - ərizəsindən) [7, s.260].

Məlumdur ki, rəsmi-epistolary üslub həmişə ən gec dəyişən üslub hesab edilir. Bu üslub bütün hallarda xalq danışıq üslubundan uzaq olur. Bu səbəbdən də rəsmi üslubda anlaşılmaq sözlərin olması normal qəbul edilməlidir. Amma verilən nümunəyə diqqət etsək, kifayət qədər günümüz üçün də aydın və anlaşılıq sözlərin olmasının şahidi oluruq. Bu isə beş yüz il keçməsinə baxmayaraq, dilimizdə baş verən dəyişikliklərin nə qədər az olduğunu göstərir.

Tədqiqatdan aydın olur ki, Qaraqoyunlular dövründə sarayda Azərbaycan dilinin işlənməsi ilə bağlı faktlar vardır, amma artıq Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili hərtərəfli inkişaf edə bildi. Alim buna nümunə olaraq, Şah İsmayılın və oğlu I Şah Təhmasibin məktublarını nümunə gətirir. Məlumdur ki, Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili artıq yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bu isə öz növbəsində Azərbaycan dilinin saraya “ayaq açması” ilə nəticələndi. Məhz Səfəvilər dövründə aşıqların saraya gəlişi gələcəkdə Azərbaycan dilinin milliləşməsində böyük rol oynadı. Tədqiqatçıların çoxu bu fikirdədir ki, “XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilində lüğət tərkibinin mühüm hissəsi Azərbaycan sözlərindən ibarətdir. Müxtəlif üslub nümayəndələrində Azərbaycan sözləri ilə alınma sözlərin nisbəti dəyişir, - gah biri, gah da digəri irəli çıxır, bəzən də tarazlıq vəziyyəti yaranır. Fərqi yoxdur, hər bir halda Azərbaycan sözləri ona görə mühümdür ki, ədəbi

dilin qrammatik sisteminə ton verir; onun sabitliyini, müqavimətini artırır; daxili inkişaf qanunlarını, qanunauyğunluqlarını təyin etmək imkanı yaradır; qrammatik quruluşun gələcək inkişafı perspektivlərini əyaniləşdirir. Ancaq lüğət tərkibi miqyasında isə Azərbaycan sözləri alınma sözləri qəti şəkildə üstələyir. Çünki Azərbaycan dilində sözün keyfiyyət məzmunu o qədər yüksədir ki, miqdar azlığında belə, alınma sözlərin kəmiyyət çoxluğunun kölgəsində qalmır” [1, s.306].

Alimin fikrincə, bu dil və xəlqi lüğət tərkibi və formalaşmış milli qrammatika özünü təkcə xalq şeiri üslubunda deyil, eyni zamanda əruz vəznində yazan şairlərin əsərlərində də görürük: *Neyçün özünə ziyan edirsən, Yaxşı adını yaman edirsən? Neyçün sana tənə edə bədgu, Namusına layiq işmidür bu? Lalə kibi səndə lütf çəqdür, Əmma nə deyim, yüzün açuqdür. Qızsan, ucuz olma, qədrini bil* (M.Füzuli); *Qızıl gül, bağü bustanum, nə dersən, Fəda olsun sana canum, nə dersən; Ahu quzu doydurub uyutdı, Oğurlanub özi ota getdi* [5, s.22].

Qurbanidən danışarkən isə alim yazır: “Füzuli öz sənətinin kamilliyi ilə elə etiraf olunmuşdur ki, XVI əsr Azərbaycan dilini onun əsərlərinin dili kimi təsəvvür edirik. Ancaq onun müasiri Aşıq Qurbaninin dilini dinlədikdə aydın olur ki, XVI əsr Azərbaycan xalq dili qrammatik quruluşuna və lüğət özəyinə görə bütüncündən təxminən fərqlənir: Dağlar, səniñ ilə həmdəm olmada, Əsirgəsən indi qarı da məndən. Yaxud: Altı yol gəlmişdim, bununla yeddi, Öldüm bağçanı gəzə-gəzə mən. Yaxud, Dedim: Dilbər, dilbər getmə bu dəm danışaq. Dedi: sözüñ yoxdur, bəhanədir bu. Dedim: bir nəzər qıl aşıq halına. Dedi: acəb dəli-divanədir bu və s. Deməli, XVI əsrdə Füzulinin zəngin, böyük sənət dili ilə bərabər, belə adi, zərif, mülayim, dərin lirikası ilə heyran qoyan mükəmməl xalq dili nümunəsi də var idi. Füzulinin “Neyçün özünə ziyan edirsən, Yaqşı adını yaman edirsən? Qızsan, ucuz olma, qədrini bil” deyilişi də təsdiq edir ki, XVI əsrdə Azərbaycanlının xalq dili məhz Qurbaninin dili olub və Füzulinin orfoqrafiyası da məhz Qurbaninin real fonetikasına şəkildə qavranmalıdır. Aşığın məşhur “Bənövşə” şeri bu günün dili və zövqü ilə səsleşir” [1, s.306].

Şübhəsiz, XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəli Azərbaycan dilinin xəlqiləşməsi Aşıq Qurbaninin adı ilə bağlıdır. Alim doğru olaraq qeyd edir ki, şifahi xalq ədəbiyyatı janrında yazılan şeirin dili o şerlərin yarandığı dövrdəki olmuş xalq dilinin özüdür. Bu mənada, Aşıq Qurbaninin sənət dili XVI əsrdə Azərbaycan xalqının danışdığı dildir və bu dil Azərbaycan türkcəsidir.

Nəticə: Tofiq Hacıyevin fikrincə, XIII-XIV əsrlər ədəbi dili xəlqi bünövrədə meydana gəlir: milli sözlərlə işlənən alınmalar ümumxalq ünsiyyətinə keçmiş, semantik anlaşma cəhətdən bu iki mənbə arasında fərq təxminən yoxdur. Göründüyü kimi, klassik janrın inkişafı sonrakı əsrlərdə bu fərqi yaradır və hiss etdirir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan ədəbi dil tarixi, [4 cildə] (red.: S.Mehdiyeva) Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 478 s.
2. Cavadova, R. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tədqiq və nəşr tarixindən, Bakı, Bakı Universitetinin xəbərləri, 2013, №2, s.38-44
3. Cəfərov, N.Q. “Azərbaycan dili” anlayışının formalaşması tarixindən / N.Cəfərov // Azərbaycanşünaslıq məsələləri, Bakı: Bakı Universiteti, 2001, s.77-81
4. Hacıyev, T.İ. “Sizi deyib gəlmişəm...” Bakı, Azərbaycan, 1966. №8, s.135-138
5. Hacıyev, T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı, ADU, 1976, 155 s.
6. Hacıyev, T.İ. Elçinin bədii dili və üslubu haqqında, Bakı: Azərbaycan ədəbi tənqidi Elçin yaradıcılığı haqqında, 2003. Təhsil, s.49-63.
7. Hacıyev, T.İ. M.Ə.Sabir üslubunda “Molla Nəsrəddin” formaları, Bakı: ADU-nun “Elmi əsərlər”i, dil və ədəbiyyat seriyası, 1967 №2, s.43-51.
8. Hacıyev, T.İ. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz, Bakı, Maarif, 1990, 360 s.
9. Hacıyev, T.İ. Füzuli: dil sənətkarlığı, Bakı, Gənclik, 1994, 70 s.

Aygün Axmedova

Языковые особенности классического книжного стиля в творчестве Тофика Гаджиева

Резюме

В статье на основе богатого лингвистического материала характеризуются языковые особенности классического книжного стиля в творчестве Тофика Гаджиева. Отмечается, что, исходя из лингвистических фактов, характеризующих стили литературного языка, азербайджанский литературный язык в XV–XVI веках имел двойственный характер, то есть в этот период в нашем языке проявились два языковых течения. Основываясь на мнении учёного, основными показателями классического книжного стиля являются иноязычные факторы, обилие лексических и грамматических факторов, стереотипные выражения и их особенности. Помимо тонкостей каждого из этих жанров, анализируются общие черты, характерные для всех них.

Ключевые слова: фольклор, стиль, литературный язык, лексика, грамматика, разговорный стиль.

Aygun Ahmadova

Linguistic features of the classical-book style in the work of Tofiq Hajiyev

Summary

The article characterizes the linguistic features of the classical-book style in the work of Tofiq Hajiyev with rich linguistic facts. It is noted that, based on linguistic facts in the styles of the literary language, the Azerbaijani literary language had a dual character in the 15th-16th centuries, that is, during this period two linguistic manifestations were manifested in our language. Based on the scientist's opinion, the main indicators of the classical-book style are foreign language facts, the abundance of lexical and grammatical factors, stereotyped expressions and their features. In addition to the subtleties of each of these genres, the common features that characterize all of them are analyzed.

Keywords: *folklore, style, literary language, lexis, grammar, colloquial style.*

Çapa tövsiyə edən: *Gəncə Dövlət Universiteti*

Rəyçilər: *professor T.Quliyev*
dosent M.Rəhimov